

Н. М. МАЛИНОВСЬКА, канд. іст. наук, ПВНЗ Міжнародний Слов'янський університет, Харків

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ А. П. КОВАЛІВСЬКОГО

У статті показано, що історичні погляди А.П. Ковалівського мали концептуальний характер. У центрі уваги вченого було дослідження історії суспільної свідомості. Також простежено зв'язок історичних поглядів українського науковця з німецькою науковою та філософською традицією, соціологією О. Конта, марксизмом, ідеями цивілізаційного підходу.

Ключові слова: орієнталізм, джерелознавство, духовна культура, ідеологія, методологія.

Постановка проблеми. Звільнення від ідеологічних обмежень радянських часів відкрило нові можливості вивчення історичних поглядів вітчизняних вчених, в тому числі й тих, які працювали порівняно недавно. Один з них – відомий харківський джерелознавець і орієнталіст, заслужений діяч науки України А. П. Ковалівський (1895 – 1969 рр.) Формування його наукового світогляду відбувалось у складних і суперечливих обставинах перших трьох десятиліть ХХ ст.; наукова діяльність простяглася майже на півстоліття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення історичних поглядів цього вченого дозволить не тільки визначити його місце у вітчизняній історіографії, але й дати новий матеріал до історії історичного знання в Україні радянського періоду. У науковій літературі можна зустріти лише поодинокі несистематизовані спостереження відносно дослідницьких поглядів А. П. Ковалівського. Дана стаття є першою спробою послідовного висвітлення даної теми.

Мета цієї роботи – виявити історичні погляди А. П. Ковалівського, простежити джерела їх формування, визначити місце наукової спадщини вченого у вітчизняній науці.

Виклад основного матеріалу. Комплексне дослідження наукової спадщини А. П. Ковалівського свідчить, що цей дослідник мав сформоване абстрактне мислення як певну особливість уяви, такий ступінь її розвинення, завдяки яким враження від споживання інтелектуальної продукції стають настільки дійсні, що вимагають узгодження з іншими предметами та з дійсністю. Він мав внутрішню потребу встановлення законів розвитку, які не існують у предметній даності.

С. С. Юдін писав, що будь-який твір стає дійсно геніальним тоді, коли його авторові вдалося витворити певний світогляд, який би охопив і скоординував увесь світ сучасних ідей і підпорядкував би їх одній панівній думці, певній ідеї, якою творець захоплений повністю. [20, с. 53]. Рушіями творчості А. П. Ковалівського були перш за все особисті пізнавальні інтереси. Керуючись ними, дослідник поєднав усе розмаїття суспільних явищ однією загальною думкою. Сутність історичного поступу, у розумінні історика, полягала у

зростанні свободи і значення індивідуальності. Такі особливості мислення історика надали його доробку концептуальний характер.

А. П. Ковалівський вважав, що історія є пізнанням самих себе у загальному бутті, в історії свого народу і всього людства. Предмет історії вчений визначав як розвиток у часі людського колективу – найвищого, що існує у цьому світі. У центрі дослідницької уваги А. П. Ковалівського протягом всього життя перебували, за власним визначенням дослідника, «результати вікової психічної творчості людства» [9, с. 195].

Історик давав кілька визначень предмету своїх досліджень. Найбільш відповідне духу його наукової творчості – народна ідеологія. У загальному вжитку ідеологія – це система політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних та філософських поглядів та ідей, в котрих усвідомлюються і оцінюються відносини людей до дійсності. Прийнято вважати, що вперше наукове з'ясування суті ідеології, її ролі в суспільному житті, дав марксизм, який довів, що ідеологія – явище надбудовного характеру і являє собою відображення в свідомості людей їхнього суспільного життя. Тотожне визначення – суспільна свідомість [19, с. 269]. У перших роботах А. П. Ковалівського можна зустріти визначення «класова психіка». За словником, психіка – це функція мозку, що полягає у відображенні об'єктивної дійсності [19, с. 558]. Таким чином, класова психіка – відображення дійсності у свідомості представників певних класів. Часто зустрічається термін «психологія» з різними означеннями. Психологія – це: 1. Наука про закономірності, розвиток і форми психіки живих істот. 2. Особливості характеру, психіки [19, с. 558]. Найчастіше у дослідженнях А. П. Ковалівського розглядалася класова психологія – особливості сприйняття дійсності представниками певних класів.

Послідовна орієнтованість А. П. Ковалівського на історичне дослідження суспільної свідомості споріднює його науковий світогляд з німецькою філософською традицією, зокрема зі школою культурно-історичного синтезу. Саме ця школа розглядала історію як прикладну психологію, що пояснювала зміни у суспільній свідомості [17, с. 183 - 184].

У творчій спадщині А. П. Ковалівського привертає увагу прагнення дослідника звертати свої праці до широкого кола читачів, а лекції – до слухачів різного рівня підготовки і пізнавальних запитів. Це прагнення помітили сучасники вченого, які визнали його невтомним популяризатором науки. У зв'язку з цим слід пригадати, що задовго до того, як оформилася школа культурно-історичного синтезу, відомий німецький філософ Й. Г. Фіхте одним з перших спробував розробити критерії оцінки суспільної думки. Цей філософ своїм вченням спробував довести, що призначення філософа полягає не в простому описі і відтворенні історії думок, а в тому, щоб своєю філософією керувати свідомістю доби, надаючи розвитку суспільної думки моральний, дійсно творчий напрямок [15, с. 88].

Інший німецький дослідник, В. Дільтей, вважав, що завданням історика є не пояснення, але розуміння, інтуїтивне проникнення через співчуття у психіку людей минулого [17, с. 188]. А. П. Ковалівський пропагував спільні з ним ірраціональні прийоми вживання, занурення в добу [4, спр. 45, с. 25].

Взагалі ставлення А. П. Ковалівського до німецької філософської і історичної традиції досить складне. З одного боку, складними були стосунки правлячих кіл СРСР та Німеччини протягом життя і творчості вченого. З другого боку, привертають увагу систематичні «антигерманські» виступи українського дослідника. Такими, зокрема були публікації «Г. Сковорода у західній літературі» [13], деякі рецензії [10, 11], комплекс робіт з перекладу і опрацювання арабських джерел і особливо – доповідь «Розмовна мова Відня» [4, спр. 26]. Доповідь ця готувалася до ювілейної потебніянської конференції 1961 р.; у ній дослідник намагався довести можливість становлення самостійної літературної мови Австрії на основі говірної мови Відня. Ідею А. П. Ковалівського доводиться визнати малореальною, адже говірка Відня належить до баварської групи німецьких діалектів і можливість постання з неї самостійної літературної мови з оригінальним граматичним строєм і словниковим запасом не простежується. Можна припустити, що появі в науковому світогляді А. П. Ковалівського німецьких мотивів сприяло спілкування з М. М. Васильківським – викладачем математики і дослідником німецької філософії [6], до філософської школи «абсолютного оптимізму» котрого харківський професор вважав себе приналежним [3, с. 49].

Особливості розвитку вітчизняної історичної науки наклали свій відбиток на професійну самореалізацію А. П. Ковалівського. Перш за все не знайшла відгуку його орієнтованість на цілеспрямоване дослідження суспільної свідомості у формі класової психіки. Для того, щоб залишитись у професійній науці, йому довелося розширити коло висвітлюваних проблем і працювати у галузі дослідження історії культури. Однак саме інтерес до суспільної свідомості став тим магнітом, який дозволяв вченому помічати ті показники, що без нього лишалися б поза увагою.

Джерельну базу праць А. П. Ковалівського склали різноманітні матеріали. Це, перш за все, різноманітні збірки давньоруських літописів і їх редакцій, фольклорного матеріалу, як українського, так і інших народів, зокрема балтійських, публікації творів літератури, статистичних звітів, наукових досліджень.

Дослідник вдавався до самостійного збору історичного матеріалу, перш за все шляхом опитування давніх мешканців тієї чи іншої місцевості, спостереженнями за сучасним йому побутом певних груп населення України.

А. П. Ковалівський широко використовував образотворчі джерела, перш за все малюнки. Його увагу привертала як творчість визнаних майстрів, таких як, Г. І. Семирадський, І. Ю. Рєпін, С. В. Васильківський, так і невідомих авторів розписів мусульманського кладовища у Кисловодську.

Інтерес А. П. Ковалівського поширювався також на пам'ятки матеріальної культури, котрі він піддавав всебічному розгляду. Серед таких пам'яток археологічні знахідки, підземні сховища зерна мариупольських греків, засоби водного транспорту в Україні. Також історик використовував у якості історичних джерел архітектурні споруди.

Джерельну базу історико-культурних досліджень А. П. Ковалівського слід визнати вагомою і такою, що містить достатньо інформації про розвиток культури в Україні. При тому слід відзначити орієнтованість дослідника на вивчення ординарних, пересічних джерел. З цієї бази, використовуючи нові підходи і методи дослідження, вченому вдалося здобути багато нової інформації.

У історії духовної культури в Україні, викладеній А. П. Ковалівським, можна виокремити три центри: дохристиянські вірування, козаччина, діяльність інтелігенції. Центри визначалися за формами свідомості тих соціальних груп, що у певну добу задавали тон культурі і сприяли її поступу. Ця схема дуже близька до тієї, котру запропонував фундатор позитивізму О. Конт. У розумінні французького дослідника, загальний хід історії був представлений трьома типами мислення, що змінювали один одний: теологічне, властиве добі з давнини до середньовіччя, метафізичне (XVI – XVIII віки) та наукове (позитивне) – від XVIII ст до сучасності [17, с. 180]. Заслуговує на увагу той факт, що один з творів О. Конта був виданий у російському перекладі під редакцією одного з родичів А. П. Ковалівського – відомого соціолога М. М. Ковалівського [14]. Творча спадщина харківського історика позначена позитивістською впевненістю у існуванні законів історії як частини законів Всесвіту. Деякі свої роботи, наприклад ті, що присвячені віруванням, дослідник називав соціологічними.

У деяких працях А. П. Ковалівського наявні ознаки цивілізаційного підходу, близького до того, котрий запропонував британський мислитель А. Тойнбі [17, с. 219 - 220]. Зокрема харківський історик розглядав українські землі як терен боротьби культур – західно – і східноєвропейської – з одного боку, і південної, «арабської» з другого. Ця боротьба привнесла в українську культуру різноманітні, іноді суперечливі впливи.

Марксизм як ідеологію слід розглядати як органічну частину наукової методології А. П. Ковалівського; але для історика був цікавий лише його пізнавальний аспект. Адже саме марксизм поставив питання про вивчення суспільної ролі класової ідеології.

Однак називати методологію А. П. Ковалівського марксистською, як це іноді трапляється в літературі, – це, скоріше, данина традиції. Визначення марксистського напрямку в історіографії неоднозначне. На 1-шій конференції істориків-марксистів М. М. Покровський так сформулював основні принципи праці історика-ленінця: «Історик-марксист – це є той історик, що визнаючи економічний фактор історичного розвитку та класову боротьбу, разом із тим приймає і політичні висновки революційного марксизму, тобто визнає

диктатуру пролетаріату» [2, с. 174]. Це визначення лишається суто теоретичним у світлі подальшого розуміння марксизму, висловленого у роботі «Краткий курс истории ВКП(б)». За влучним зауваженням М. Восленського – марксизм – не те, що колись стверджував Маркс; марксизм – те і тільки те, що проголошує в певний період керівництво класу номенклатури [1, с. 406].

Сучасні дослідники стверджують, що «марксистська теорія культури формувалася, власне, як похідна його соціально-економічного вчення, в межах якого культура мала статус «надбудови» над економічним базисом, що підпорядковується цьому базису, визначається ним і обслуговує його» [7, с. 10]. Історія уявлялася як боротьба класів, у якій не було місця окремим народам, особистості і її волі. З огляду на це слід піддати сумніву приналежність А. П. Ковалівського до марксистського дослідницького напрямку. Перш за все історик стверджував, що продукти психічної діяльності не відносяться до надбудови, але являються специфічними засобами виробництва поряд з іншими, матеріальними знаряддями. Друге, дослідник при вивченні історії культури та науки велику увагу приділяв саме персоналіям, вивчення і викладання історії проводив не за періодами, але за країнами і народами, часто всупереч керівним настановам.

Безсумнівно, що А. П. Ковалівський був добре знайомий з марксизмом в усіх його найважливіших аспектах. Зокрема у роки навчання в аспірантурі А. П. Ковалівський спеціально реферував твори Г. В. Плеханова [18, с. 220] і дав рецензію на одну з його праць [12].

В одному звіті А. П. Ковалівський писав, що причисляє себе до «напрямку Богораз-Тана» [16, п. 24, б/арк.]. В. Г. Богораз-Тан, письменник, мандрівник і вчений, попередник і сучасник харківського вченого, так визначав принципи своєї творчості: «Письменник має пам'ятати, що перш за все читач сприймає у книзі світ речей і світ природи – тобто те, що оточує людину і те, що створене нею самою. І тільки потім вже він розуміє характер, психологію людини, її ставлення до інших людей, її вчинки і справи» [цит. за: 5, с. 10]. А. П. Ковалівський також завжди був переконаний у тому, що не психологія людини чи певної групи людей зумовлює обставини життя, але обставини зумовлюють психологію [8, с. 144]. Іншою особливістю світогляду В. Г. Богораз-Тана була повага до своєї рідної культури досліджуваних ним північних народів. Цю культуру дослідник вважав частиною загальнолюдської культури, створеної людиною в залежності від поєднання природних та інших умов існування. Завданням сучасників було, на його думку, не руйнувати її, але сприяти її зміцненню і розвитку [5, с.15]. Подібні особливості також були властиві науковій діяльності А. П. Ковалівського.

А. П. Ковалівський прагнув розробляти малодосліджені або недосліджені проблеми як української, так і світової історії. Його дослідницькі принципи і методи були настільки відмінні від тих, що ними користувались попередні вчені, що яку б тему історик не висвітлював, він завжди починав з початку.

Зокрема послідовно класову ідеологію на українському матеріалі до нього ніхто не досліджував.

А. П. Ковалівський добивався якнайбільшої повноти відображення досліджуваних явищ. Часом це прагнення переростало в методологічну «всеядність», призводило до описовості, ідейної невизначеності. Праці ставали енциклопедіями фактів, відомостей, художніх і наукових творів, але не втрачали в методологічній визначеності.

Через те на другий план відступила провідна ідея наукової творчості А. П. Ковалівського про те, що у становленні явища культури визначальна роль належить суспільним та економічним факторам, котрі формують його ідеологічну сутність. Ця ідея перебувала на найвищому рівні історичної свідомості часів А. П. Ковалівського. З неї постала його активна просвітницька діяльність, рішуча відмова від схоластики як науки для науки, діяльності, орієнтованої на вузьке коло фахівців. Натомість дослідник вдався до розробки методів викладу історичного матеріалу, спрямованих на активну співпрацю з читачами і слухачами і відповідної постановки наукових проблем.

Отже, науковий доробок А. П. Ковалівського з його орієнтованістю на вивчення реального змісту пересічної свідомості людей минулих епох і сучасності, до відмінних масовим характером і великою стійкістю світоглядних уявлень, звичаїв і цінностей, до психологічних установок, стереотипів сприйняття і моделей поведінки дозволяє віднести його до провісників соціальної історії ментальностей, котра оформилася у світовій науці у 1970 – на початку 1980-х рр.

Водночас у вітчизняній науці не прийнято пов'язувати наукову спадщину А. П. Ковалівського з історією української культури. Таку тенденцію зумовили кілька причин. Перша з них і найменш важлива полягає у тому, що праці з історії культури розміщені у харківських виданнях 1920-тих рр. Ці книги незабаром були вилучені з фондів бібліотек, потім повернені не в повному обсязі, не завжди відображені у каталогах і покажчиках. Друга причина – це традиційно незначний інтерес вітчизняних фахівців до ґрунтовного наукового дослідження української дохристиянської культури у її масових формах. Навіть сучасні історики культури поверхово і суперечливо висвітлюють цю проблему, їх виклад не ґрунтується на ретельному вивченні джерел. Автори в основному посилаються на новітні російські публікації з цього питання, не маючи самостійної орієнтації у матеріалі. Висвітлення проблем пізнішої історії культури часто являє собою гіпертрофований формальний підхід і неприхований суб'єктивізм.

Висновки і перспективи дослідження. Однак головна причина неуваги сучасних істориків до українознавчої спадщини А. П. Ковалівського полягає у відмінності принципів дослідника від тих, що запанували в українській науці. Харківський історик досліджував історію культури за класовим принципом. У його свідомості чітко виокремлено ідеологію народну, котра і є провідним світоглядом певної доби, і ідеологію вищих верств – ту, що набула найвищого

розвитку, перш ніж назавжди піти з історичної арени, куди прийде нова вища верства з новою ідеологією, зародженою у надрах культури широких мас. Новітня історична наука на Заході, котру намагаються наслідувати сучасні українські дослідники, ставить собі за мету пом'якшення соціальних конфліктів, запобігання суспільних протистоянь. Її увага концентрується на тих факторах, що сприяють інтеграції суспільства, таких як національні або індивідуально-суб'єктивні. А. П. Ковалівський як історик не був схильний до загладжування суспільних конфронтацій. У його світогляді чітко простежується поділ на гнобителів і пригноблених. Він, як філософ, як творець, завжди відчував себе в опозиції до правлячих кіл і до існуючого ладу.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі можуть бути наступними: переосмислення уявлення про внесок А. П. Ковалівського до вітчизняної історичної науки, залучення доробку вченого до науково-просвітницької роботи, дослідження світогляду української інтелігенції радянських часів.

Список літератури: 1. *Восленский М.* Номенклатура / М. Восленский. – М., Советская Россия совм.с МП “Октябрь”, 1991. – 624 с. 2. *Гермайзе О.* 1-ша всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві / О. Гермайзе // Україна. – 1929. – № 3-4 (33). – С. 173–174. 3. *Дашкевич Я.* Андрій Ковалівський. З листування 1964 – 1965 рр. / Я. Дашкевич // Україна в минулому. Вип. VIII. – Київ-Львів, 1996. – С. 8-53. 4. *Державний архів-музей літератури та мистецтва України.* – фонд 149. – опис № 1. – спр. 1–280. 5. *Зоркин В.* Друг чукчей и эвенов (О писателе – путешественнике и ученом В. Г. Богоразе-Тане и его книгах) / В. Зоркин // Богораз-Тан В. Г. Восемь племен. Романы и повесть. – Амурское отделение Хабаровского кн. изд-ва, 1991. – 400 с. (“Дальневосточная библиотека”). – С. 5–15. 6. *Інформаційні повідомлення // Червоний шлях.* 1923. – № 4–5. – С. 251. 7. *Історія української культури.* У п'яти томах. – Т.1. Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – 1136 с. 8. *Ковалевский А.* Политика народного образования в современном Египте / А. Ковалевский // Записки Института востоковедения Академии наук СССР. – Т. 5. – 1936. – С. 137–182. 9. *Ковалівський А.* Питання економічно-соціальної формули в історії літератури / А. Ковалівський // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 195–215. 10. *Ковалівський А.* Рецензія: Гедін Свен. Завойовники Америки. Переклад з нім. О. Бургардт. – Харків: Книгоспілка, 1926. – 87 с. / А. Ковалівський // Червоний шлях. – 1927. – № 6. – С. 272–274. 11. *Ковалівський А.* Рецензія: *Etnologischer Anzeiger. Janres Bibliographie und bericht uber die volkerkundliche Literatur. jahrgang 1 Heft 1.1926* / А. Ковалівський // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Ч. 7. – 1927. – С. 170–171. 12. *Ковалівський А.* Рецензія: Плеханов Г. В. Мистецтво і суспільне життя. – Харків, 1923. – 64 с. / А. Ковалівський // Червоний шлях. – 1923. – № 6–7. – С. 254–257. 13. *Ковалівський А.* Сковорода в західній літературі (Бібліографічний огляд) / А. Ковалівський // Україна. – Кн. 35. – 1929. – С. 121–132. 14. *Конт О.* Дух позитивной философии: (Слово о положительном мышлении) / О. Конт. пер. с фр. И. А. Шапиро; предисл. М. Ковалевского. – СПб.: Вестник знания, 1910. – 76, IV с. 15. *Лукьянов А. И. Г.* Фихте как историк общественной мысли / А. Лукьянов // Общественная мысль: Исследования и публикации [Сборник]. Вып.4. – М., 1993. – С.88–102. 16. *Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* – Ф. 8. – О. 2. 17. *Репина Л. П.* История исторического знания: пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с. 18. *Секція літературно-етнографічна кафедри історії України.* // Червоний шлях. – 1924. – № 1 – 2. – С. 219 – 220. 19. *Словник іншомовних слів* / За редакцією члена-кореспондента АН УРСР

О. С. Мельничука. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук Української РСР, 1974. – 776 с. **20.** Юдин С. О психологии творчества / С. Юдин // Мысли о медицине. – М., 1968. – 80 с. – С. 43 – 79.

Надійшла до редколегії 30.09.2012

УДК 930.1

Історичні погляди А. П. Ковалівського / Н. М. Малиновська, канд. іст. наук, доцент ПВНЗ Міжнародний Слов'янський університет // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 29-36. Бібліогр.: 20 назв.

В статье показано, что исторические взгляды А.П. Ковалевского имели концептуальный характер. В центре внимания исследователя было изучение истории общественного сознания. Также прослежена связь исторических взглядов украинского ученого с немецкой научной и философской традицией, социологией О. Конта, марксизмом, идеями цивилизационного подхода.

Ключевые слова: ориентализм, источниковедение, духовная культура, идеология, методология.

In the article it is shown that the historical views of A.P. Kovalivsky had a conceptual character. His attention was focused upon the study of the history of public consciousness. Besides, the ties of the historical views of the Ukrainian investigator with the German scientific and philosophical tradition, A. Conte's sociology, Marxism and the ideas of the civilization approach have been traced.

Keywords: Orientals, source, spiritual culture, ideology, methodology.